

פרשת לך לך

לה ילד... או שאולי בעצם לא יהיה". ליתר דיוק, "אולי אבנה ממנה – אולי אמצא סיפוק והגשמה דרך הילד הזה – ואולי לא". "אולי", קולטות אוזנינו את המחשבה החולפת במוחה, "כלל איני רוצה שהילד הזה יוולד, או שנישואין אלו יתרחשו".

2. מניע

מדוע שרה מהססת? יתכן שזה נובע מהבדל במניע של שתי האימהות. רחל משתוקקת לילד בראש ובראשונה להגשמה עצמית. עקרותה גורמת לה לתחושת ריקנות וחוסר ערך. אנו מוצאים זאת במפורש בפנייתה הראשונה אל יעקב: "וַתֵּרָא רְחֵל כִּי לֹא יֵלְדָה לְיַעֲקֹב וַתִּקְנֶה רְחֵל בְּאֶחָתָה וַתֹּאמֶר אֶל יַעֲקֹב הֲבֵה לִי בָנִים וְאִם אֵין מִתָּה אֲנֹכִי: " (ל', א.)³ זהו המקור לאמרה של חז"ל שמי שאין לו בנים חשוב כמת. רחל חשה כי חיייה חסרי ערך ללא ילדים. בעבורה, המשמעות של הצלחת תכניתה היא שיהיה לה ילד – ילד של בלהה, אם נדייק – שימלא את חיייה ויעניק להם משמעות.

לעומת זאת, ברצוני להציע את האפשרות שהמניע העיקרי של שרי אינו תחושה אישית של ריקנות וחוסר ערך. הכאב שמסבה לה עקרותה אינו משנה כרגע; שרי נשואה לאברם מזה שנים רבות, וכבר אינה צעירה. מאוחר יותר נראה כי לפחות ברמה המודעת, שרי רואה את האפשרות שיהיו לה ילדים כמעט כקומית, אם לא פנטסטית. בניגוד להקדמה לסיפור של רחל - "וַתִּקְנֶה רְחֵל בְּאֶחָתָה", כאן אנו מוצאים את ההקדמה "וְשָׂרִי אֵשֶׁת אַבְרָם לֹא יֵלְדָה לוֹ". שימו לב לזיהויה של שרה כאשתו של אברם. המניע של שרי הוא לספק ילד לאברם. מכיוון שהיא אשתו של אברם, היא מציעה לו לקחת אשה אחרת כדי שיהיו לו ילדים. לרחל, מהצד השני, אין מניע כזה, כמובן, שהרי ליעקב כבר יש חמישה ילדים מלאה אחותה.

דיוק זה מסביר הבדל נוסף בין הצעותיהן של שתי הנשים. רחל אומרת "הֲנִי אֶמְתִּי בְלֶהָהּ בָּא אֵלֶיהָ וַתֵּלֶד עַל בְּרַפְּי וְאַבְנָה גַם אֲנֹכִי מִמֶּנָּה". ואילו שרי אומרת "בָּא נָא אֶל שְׂפָחְתִּי אוֹלִי אַבְנָה מִמֶּנָּה". בעיני רוחה, שרי אינה רואה את עצמה מגדלת את הילד שיוולד (זוהי משמעות הביטוי "תלד על ברכי"). שרי תמלא את חובתה כלפי בעלה בכך שתספק לו, באופן עקיף,

בשיעור זה ברצוני לדון בסיפור שרי והגר, ולדון בשאלה מהו הגורם להתנהגותה של שרי כלפי הגר.¹

בתורה מתוארים שני מקרים בהם אשה עקרה מציעה לבעלה את שפחתה על מנת להוליד ילדים – שרי ורחל. במקרה הראשון התוצאה היתה גרועה, לפחות בכל הקשור להשגת המטרה המוצהרת, בעוד שנראה כי המקרה השני היה מוצלח. הבה נשווה בין השניים וננסה להבין את ההבדל ביניהם:

וְשָׂרִי אֵשֶׁת אַבְרָם לֹא יֵלְדָה לוֹ וְלֵה שְׂפָחָה מִצְרִית וְשָׂמָה הָגָר: וַתֹּאמֶר שָׂרִי אֶל אַבְרָם הֲנִי נָא עֲצָרְנִי ה' מְלֹדֶת בָּא נָא אֶל שְׂפָחְתִּי אוֹלִי אַבְנָה מִמֶּנָּה וְיִשְׁמַע אַבְרָם לְקוֹל שָׂרִי. (ט"ז, א-ב)²

נראה שמשמעות ההסדר המתואר כאן היא שאם הגר תלד ילד לאברם, הוא יחשב במובן מסוים ילדה של שרה. אותו הליך מוצע גם על ידי רחל העקרה ליעקב:

וַתֵּרָא רְחֵל כִּי לֹא יֵלְדָה לְיַעֲקֹב וַתִּקְנֶה רְחֵל בְּאֶחָתָה ... וַתֹּאמֶר הֲנִי אֶמְתִּי בְלֶהָהּ בָּא אֵלֶיהָ וַתֵּלֶד עַל בְּרַפְּי וְאַבְנָה גַם אֲנֹכִי מִמֶּנָּה. (ל', א-ג)

1. גישה

ההבדל הבולט ביותר בין מילותיה של שרי לאלו של רחל הוא במילה אחת – שרי אומרת "אולי אבנה ממנה". אין הכוונה לומר שלשרי היתה פחות אמונה מרחל, או שרחל היתה משוכנעת בהצלחת תכניתה באופן לא רציונלי. להיפך, מילותיה של רחל צריכות להתפרש לא כנבואה אלא כהצעה. זוהי התכנית: "אתה, יעקב, תבוא אל אמתני בלהה, ואז יהיו לה ילדים ולי יהיה סיפוק כלשהו דרכם". האם התכנית תצליח? רק אלקים יודע. מילותיה של רחל אינן מעידות על מידה גבוהה יותר של ביטחון. מהו אם כן ההבדל, ומה משמעות ה"אולי" של שרי? אני חושב שההבדל אינו נעוץ בהערכה השכלית של סיכויי ההצלחה, אלא במידת המוכנות הנפשית, ההשלמה והלהיטות שחשה כל אחת מן הנשים כלפי הצעתה. המילה "אולי" מבטאת את רגשותיה המעורבים והאמביוולנטיים של שרי כלפי התכנית שהיא משכנעת את אברם לאמץ. זוהי התכנית שלה: "אתה אברם תבוא אל שפחתי (כאן אין "אולי") ואולי יהיה

¹ הרב יונתן גרוסמן עסק אף הוא בפרשיה זו, והצביע על הביקורת הרמוזה של התורה על שרי. ראו שעבוד הגר ושעבוד מצרים, <http://www.etzion.org.il/vbm/archive/4-parsha/03lekhle.php>

² כל הציטוטים בשיעור זה מספר בראשית אע"כ נאמר אחרת.

³ יעקב נוזף ברחל בחומרה על פניה זו. המדרש מוכיח את יעקב על תגובה זו, ומאשים אותו בחוסר רגישות לייסוריה של רחל, אך לגופם של דברים תוכן התגובה נכון.

(ט"ז, ה'ו'), וגם, באופן מפתיע משהו, בפנייתו של המלאך אל הגר: "וַיֹּאמֶר הָגֵר שְׂפַחַת שְׂרַי אֵי מִזֶּה בָּאת וְאָנָּה תֵּלְכִי" (ט"ז, ח'). מנגד אנו רואים שבלהה זלפה הפסיקו להיקרא שפחות לאחר נישואיהן, למעט בנוכחותו של לבן כאשר הוא מחפש באהלים (ל"א, ל"ב). גם הכינוי "אמה" שרחל מכנה בו את בלהה בעת שהיא מעלה את הצעתה ליעקב הוא פחות משפיל מאשר הכינוי "שפחה" שבו משתמשת שרי באופן עקבי. רק לאחר לידת ישמעאל נקראת הגר "אמה".

ההשלכות

יחסה האמביוולנטי של שרי כלפי התוכנית שהיא עצמה הציעה, והפחד שלה מהצלחת התכנית, עומדים מיד למבחן כאשר הגר הרה ומראה בדרך כלשהי שהיא חשה שמעמדה במשפחה משתנה. יש מחלוקת בין המפרשים כיצד להתייחס אל התנהגותה של שרי כלפי הגר. הרמב"ן אומר באופן בוטה "חטאה אמנו בענוי הזה". מפרשים אחרים מנסים להסביר ולהצדיק את עינוי הגר. אני חושב שלא משנה איך נעריך את התנהגותה של שרי (בהנחה שיש צורך או טעם לעשות זאת), עלינו להבין שהתנהגות זו היא, במידה מסוימת, תוצאה של אותו אידאליזם שהניע את שרי עד כה. בזכות הריונה, הופכת הגר למחליפתה הפוטנציאלית של שרי ושרי חוששת שלא יהיה לה מקום בביתו של אברם, וכפועל יוצא גם בעם ישראל. שרי הגיעה למצב אישי מורכב זה לא מתוך מניעים אישיים, אלא כתוצאה מדאגה להבטחת עתידו של אברם ומימוש הבטחת ה'.

לעומתה, רחל מונעת לאורך כל הדרך מצרכים אישיים, ועל כן הריונה של בלהה אינו מאיים עליה. באופן פרדוקסלי – ואולי זהו בדיוק הלקח שצריך להילמד – דאגתה של שרי לבנייתו של עם ישראל היא זו שמובילה אותה להגיב בצורה אכזרית להתפתחות העניינים, בעוד ששאיפותיה האישיות של רחל יכולות להתגשם מבלי לעורר קונפליקטים.

זוהי הסיבה ששרי מכוונת את כעסה כלפי אברם, שנראה לכאורה לגמרי חף מפשע. שרי תוקפת את אברם בחריפות רבה – "חֲמָסִי עִלְיָךְ... יִשְׁפֹּט ה' בֵּינִי וּבֵינֶיךָ". וכי מה עשה אברם, מלבד, כפי שהתורה מעידה, לשמוע לקול שרי? התשובה היא שהבעיה האמיתית של שרי אינה כבודה בעיני הגר, אלא מעמדה בביתו של אברם. אברם אינו באמת אשם, אך שרי מבטאת את התסכול שלה, שמקורו בשאיפות הרוחניות שלה עצמה ובשותפותה בשליחותו של אברם; ותסכול זה מוצא מטרה מיידית באברם. כדאי לשים לב שחז"ל עושים מאמץ מכוון לצייר את שרי לא כעקרת בית צנועה מאחורי הקלעים, אלא כשותפה שווה בשליחותו הציבורית של אברם להפיץ את שם ה' בעולם. עשר שנים אם לא יותר, שרי

יורש, אך הסיפוק שבאימהות אינו מטרתה או שאיפתה.

זהו ההסבר להסנותה של שרי. אם בלהה תלד ליעקב, לא יתערער מעמדה של רחל בבית יעקב בשום אופן. בלהה אינה יריבתה של רחל בשום צורה; אם יש לרחל יריבה, זוהי לאה אחותה. רחל נותרה במעמדה כאשר האהובה גם לאחר חמש לידות של לאה, ולידת ילד לבלהה לא תשנה מאומה. אך אם הגר תלד ילד ראשון לאברם, היא תהיה האמצעי להגשמת הבטחתו של הקב"ה לאברם, והיא תהיה אם המון גוים. גם אם במובן מסוים מבחינה חוקית שרי תחשב אמו של הילד, שרי חושדת שלפיקציה משפטית זו (שיש לציין שהיא אינה משתקפת בחוקי התורה) לא תהיה משמעות אמיתית. לעומת זאת, רחל יודעת שהיא יכולה רק להרוויח מלהיות האם, בכל מובן שהוא, של ילדה של בלהה. במקרה הזה אין התנגשות בין המעמד המשפטי המשתמע מן ההסדר המוצע, לבין מטרתה האמיתית – להיות אם לילד, לפחות במובן מסוים. הרווח של יעקב הוא הרווח של רחל; הרווח של אברם עלול להיות ההפסד של שרי.

מעמד

יש הבדל דק המתבטא ב"נישואין" עצמם, בין הגר ובלהה. השוו:

וּתְקַח שְׂרַי אִשָּׁת אַבְרָם אֵת הַגֵּר הַמִּצְרִית שְׂפַחָתָהּ
מִקֶּץ עֶשְׂרֵי שָׁנִים לְשֵׁבַת אַבְרָם בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וּתְתֵן
אֹתָהּ לְאַבְרָם אִשָּׁה לוֹ לְאִשָּׁה (ט"ז, ג')

וּתְתֵן לוֹ אֵת בְּלָהָה שְׂפַחָתָהּ לְאִשָּׁה וַיָּבֵא אֶלֶיהָ
יַעֲקֹב (ל', ד')

הפסוק⁴ מדגיש את ההבדל שבעיני שרי קיים וצריך להמשיך להתקיים, בינה – אשת אברם, לבין הגר – השפחה. לא ברור מן הפסוק האם הגר היתה אשתו של אברם או פילגשו, שכן המילה "אשה" יכולה להתפרש בשני המובנים. שרי מודאגת מכך שהצלחת תכניתה תערער את מעמדה, ולכן מנסה להבטיח את מקומה ולשמור על שליטה שלה על כל התהליך. ניסיון זה לא כל כך מצליח, ואנו רואים כי זמן קצר לאחר מכן היחסים בין שרי והגר הופכים לעוינות גלויה.

הנצי"ב מפנה את תשומת הלב לחזרה בביטוי "לְאִבְרָם אִשָּׁה לוֹ לְאִשָּׁה". הוא טוען שההדגשה "לוֹ לְאִשָּׁה" משמעותה ששרי התנתה שלהגר יהיה מעמד של "אשה" רק ביחס לאברם, בעוד שביחס לשרי היא תישאר שפחה. זה מסביר את ההתייחסות גם בהמשך אל הגר כ"שפחת שרי", גם בדבריהם של אברם ושרי

⁴ שימו לב שכבר הפסוק הקודם ציין שאברם שמע לקול שרי, ועל כן יש להתייחס לפסוק זה כאל הצהרה משפטית רשמית על מעשיה של שרי.

ביותר את התפקיד ההיסטורי של בניית עם ישראל, הושפע בכל זאת מרגשותיו כלפי יוסף ורחל. בפרשה שלנו, ניסיתי להראות כי הבנתה של שרי את המרכיב ההיסטורי שזורה ברגשותיה האישיים, מה שמביא לתוצאות מצערות. זהו אולי המסר של הסיפור – בעת קבלת החלטות, על האדם להפריד בזהירות בין התחום האידיאולוגי לבין רגשותיו האישיים.

ואברם עבדו יחד כצוות.⁵ המדרש מבטא זאת היטב בתיאור המוניטין⁶ שיצאו לאברם – "ומהו מוניטין שלו זקן וזקנה מיכן (מכאן) בחור ובתולה מיכן". וכעת, כאשר הבטחתו של ה' עומדת להתממש, ומונחים היסודות לבניין העם שיישא את שם ה', שרי מוצאת עצמה בצד.

הצעד הבא של שרי הוא לייסר את הגר, ולבסוף לשלח מהבית. אכן, מנקודת מבט לאומית והיסטורית, הצדק עם שרי. בפעם הבאה שהיא משלחת את הגר וישמעאל (בפרשת וירא – פרק כ"א) ברור היא אינה פועלת ממניעים אישיים אלא מתוך תפיסה אידיאולוגית. לאחר הולדת יצחק מתברר שישמעאל אינו היורש של אברם, והגר אינה זו שתבנה את עם ישראל. זאת לעומת ילדיה של בלהה, הגדלים על ברכי רחל, והינם חלק מעם ישראל. אולם השאלה עמה מתמודדים הרמב"ן ושאר הפרשנים היא כיצד להצדיק את מעשיה של שרי מנקודת מבטה שלה – כאדם פרטי העומד מול שאלה מוסרית, כשהפרספקטיבה ההיסטורית עוד לא קיימת. אם שרי מציעה שישמעאל יחשב כילד שלה, כיצד שיתכן שלאחר לידתו היא עדיין מתייחסת אליו כאל "בן האמה הזאת" (כ"א, י')? התשובה האפשרית היחידה היא שבניגוד לרחל שפועלת במישור האישי, שרי חושבת ופועלת במישור הלאומי, ושיקוליה נוגעים לעתידו של עם ישראל. שתיהן "אימהות", אך במובנים שונים. אין זה מפתיע שהאם המבכה על בניה בדרכם לגלות היא רחל, בעוד שרה היא בתפקיד אם האומה. שרה, המגוננת בעוז על בנה, שומרת על האקסקלוסיביות של האומה, ומזכירה לאברהם ("אב המון גויים") שיצחק בלבד הוא יורשו. רחל היא זו האוספת את השרידים הפזורים, מבלי להתחשב בשבט מוצאם, וממתינה להתגשמות ההבטחה "ושבו בנים לגבולם".

ישנן שתי דרכים לנתח רבות מן הפרשיות בספר בראשית. בסדרה קודמת של שיעורי פרשת השבוע, הרב מנחם ליבטאג הציע קריאה של ספר בראשית לפיה הנושא המרכזי בספר הוא סיפור בחירת ישראל – הפרדתו ובחירתו של העם הנבחר. בסדרת שיעורים אחרת, השתמש הרב יונתן גרוסמן באירועים מחייהם של האבות על מנת להדגים לקחים מוסריים.⁷ נראה לי שלעיתים, שתי גישות אלו מצטלבות. חילבתו האישית של יצחק לעשו תשפיע על האופן שבו הוא ניגש למשימה ההיסטורית של הענקת הברכה. גם יעקב, שנראה שמכל האבות אימץ באופן המודע

⁵ ראו רש"י לפרק י"ב, פסוק ה'

⁶ משמעות המילה "מוניטין" כאן היא מטבע הנצחה המונפק בידי מלכים

⁷ אלו הם בעיקרו של דבר שני הפרושים של הפתגם "מעשה אבות סימן לבנים" – היסטורית או אישית.

